

Vysloužilová, Dagmar; Podvalnov, Jevgenij Dmitrijevič

Ideologická dilemata ruských letopisců

Studia historica Brunensia. 2025, vol. 72, iss. 1, pp. 69-82

ISSN 1803-7429 (print); ISSN 2336-4513 (online)

Stable URL (DOI): <https://doi.org/10.5817/SHB2025-1-6>

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/digilib.82657>

License: [CC BY-NC-ND 4.0 International](#)

Access Date: 08. 08. 2025

Version: 20250804

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Ideologická dilemata ruských letopisců

The Ideological Dilemmas of Russian Chroniclers

Dagmar Vysloužilová / vyslouzilova@phil.muni.cz / ORCID: 0000-0002-0822-7782

Historický ústav, Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, Brno, Česká republika

Jevgenij Dmitrijevič Podvalnov / evgeny.podvalnov@yandex.ru /

ORCID: 0009-0009-7434-3763

Ústav kultury, historie a práva, Jelecká státní univerzita Ivana Aleksejeviče Bunina, Jelec,

Ruská federace

Abstract

This article examines the medieval ideology of Rus', which began to take shape in the late 10th century during the reign of Vladimir Svyatoslavich. Its origins are closely tied to the process of Christianization. Ideological themes were disseminated through multiple channels to reach the widest possible audience. For the literate, ideas were conveyed through texts, while visual media – such as icons, coins, seals, paintings, and monumental architecture – served to communicate with the largely illiterate population. The authors challenge the commonly held view that ideology in medieval Rus' was merely a tool for political manipulation. They argue that the *letopisi* were not always commissioned by ruling princes, suggesting a more complex and nuanced relationship between ideology and political power. Given that chroniclers were primarily members of the clergy, they possessed a deep understanding of the importance of accuracy and truthfulness in their records. The study of ideology in the Middle Ages presents challenges due to the varying interpretations of the term *ideology*. The authors propose that in this historical context, ideology functioned as a *moral guidebook*, shaping values, uniting society, and providing behavioural models for specific circumstances. This contrasts with the modern perception of ideology as primarily a means of propaganda or manipulation.

Keywords

ideology – Middle Ages, Rus' – Sermon of Law and Grace – Metropolitan Hilarion

„Carský dekret udělá hned
nově víře prolog:
kněz, nechť po byzantském vzoru
zve se ideolog.“¹

Donedávna v ruské medievistice převládal názor Dmitrije Sergejeviče Lichačova, podle něhož „je zcela zbytečné a nevědecké si pokládat otázku o specifickém charakteru středověkého myšlení. Naše uvažování se během staletí nijak nevyvíjelo a zůstávalo konzistentní.“² Ačkoliv se v posledních desetiletích koncepce o neměnnosti způsobu lidského uvažování stala terčem kritiky³ a měla dokonce přivést ke „krizi medievistických studií“,⁴ její vliv na vědecké prostředí je stále patrný. Perspektivy Lichačovovy teorie „totožného smýšlení letopisce a současného historika“⁵ jsou v současnosti předmětem vědeckých disputací mezi historiografickými školami, věnujícími se dějinám Kyjevské Rusi.⁶ Možné kompromisní řešení nabídl Anatolij Lubskij, který vyzval k zahájení „dialogu mezi badatelem a zkoumanými historickými postavami.“⁷ Vytvoření takové diskuze je podle něj možné pouze na základě objektivní analýzy pramenů a vyjasnění dobových rozdílů.⁸ Pro porozumění minulosti je potřebná zejména znalost ideologie sledované epochy,⁹ bez jejíhož pochopení není možné odhalit smysl historie.¹⁰ Abychom mohli proniknout do jednání mužů a žen, kteří žili v minulosti, je třeba si položit otázku, jaké hodnoty byly tehdejší společností považovány za normální a správné.¹¹ Přestože je dobová ideologie jedním ze zásadních elementů koherentního výkladu dějin, publikací věnovaných tomuto tématu je relativně málo, většina z nich se opírá o negativní konotace termínu ideologie a koncentruje se na její zneužití v propagandě. Potřebu vrátit dané téma zpět do pozornosti historiků bez současného politického zabarvení zdůraznilo nedávné sympozium pořádané v roce 2020 souběžně v Rostově na Donu, Tomsku a Novosibirsku. Konference zahájila „ideologickou rene-

- 1 Původní nedopsaný text Karla Havlíčka Borovského *Křest svatého Vladimíra* přebásnil a doplnil brněnský vědec a samizdatový autor Jan Novotný. Poprvé byl jeho text vydán v roce 1988 v Edici Petlice, v rámci studie je využita citace z prvního oficiálního knižního vydání z roku 1991. Srov. HAVLÍČEK BOROVSKÝ – NOVOTNÝ (1991), s. 78.
- 2 LICHÁČOV (1963), s. 59.
- 3 Podle Igora Danilevského Lichačovova koncepce „zamrzla před více než stoletím, neboť již na počátku 20. století psychologové dokázali proměnlivost mechanismů lidského myšlení.“ Srov. DANILEVSKIJ (1998), s. 8.
- 4 FILJUŠKIN (2000), s. 74.
- 5 DANILEVSKIJ (1998), s. 8.
- 6 Příkladem konfliktu mezi zastánci a odpůrci Lichačovovy teorie patří vyhraněná diskuze mezi představiteli postmodernistického křídla, kteří odmítají přijmout koncepci o neměnnosti lidského myšlení, a konzervativním proudem. Z četné výměny názorů mezi Andrejem Dvorničenkem, Aleksandrem Nazarenkem, Teťjanou Vilkul a Pavlem Lukinem viz např. LUKIN (2009), s. 495–511.
- 7 LUBSKIJ (2005), s. 147–148.
- 8 Ibidem, s. 148.
- 9 Klíčový význam ideologie pro pochopení dobového kontextu a jednání lidí je zdůrazněn např. v LICHÁČOV (2001), s. 45, 62–62; OJEA (1984), s. 7; KERNER (1982), s. 1.
- 10 OJEA (1984), s. 7.
- 11 SABATÉ (2019), s. 2.

sanci“ či „ideologický obrat“ a také nastínila nejvýznamnější problémy spojené s touto oblastí.¹²

Ideologie, ideje a iluze

Podstatnou otázkou jakéhokoliv bádání o ideologii je prostá poznámka: *Co je to ideologie?* Nehledě na častou frekvenci využití daného slova, neexistuje jednotně přijímaná definice: ideologie má pro mnoho lidí mnoho různých významů.¹³ Poprvé výraz ideologie ve vědeckém kontextu použil na počátku 19. století francouzský filosof Antoine Destutt de Tracy, jenž tak nazval myšlenky ležící v základech politiky a etiky. V roce 1812 se k ideologii vyjádřil Napoleon I. Bonaparte a označil ji za pochybnou metafyziku, která způsobila všechna neštěstí v dějinách Francie včetně Velké francouzské revoluce.¹⁴ V Napoleonově interpretaci se ideologové stali podezřelými filozofy, jejichž snahy ovlivnit společenské mínění přispěly ke krvavému teroru jakobínů.¹⁵ Během 20. století se ideologie přeměnila v polysémantické slovo s množstvím významů,¹⁶ z nichž každý byl zvláště interpretován.¹⁷ Zároveň se na fenomén ideologie začalo nahlížet z pozice různých vědeckých disciplín. Kromě historického výkladu se objevily práce věnované právnímu, filozofickému, kulturnímu či sociálnímu aspektu ideologie.

Multioborovost náhledů na ideologii ovlivnila jak úhel pohledu jednotlivých badatelů, tak i závěry jejich zkoumání. Nejrozšířenější definice plynou z moderního vnímání ideologie, které ji chápou jako komplex manipulací vycházející z konglomerátu iluzí a sebeklamu.¹⁸ Můžeme však toto vymezení, stejně jako prvky politizace a zneužití ideologie vládnoucími elitami, uplatit ve vztahu ke středověkým společnostem?¹⁹ V množství publikací o středověké ideologii²⁰ autoři vycházejí z definice Maxe Kernerera, podle něhož je ideologie „*souhrn idejí, hodnot a norem, ovlivňujících chování a jednání společnosti*.“²¹ V dané studii se také obracíme ke Kernerově výkladu ideologie, nicméně je třeba zdůraznit i fakt blízkosti a propojenosti ideologie s dalšími pojmy. Nejblíže má Kernerovo pojetí ideologie k dějinám mentalit, na což opakovaně upozorňoval Aron Gurevič²² či Michel Vovelle.²³ Prolínání ideologie a mentalit zachytil ve svých pracích také Jacques Le Goff,

12 ŽURAVLEV (2020), s. 304.

13 STOURAITIS – HALDON (2022), s. 8.

14 PLOM (1868), s. 343.

15 KROTOV (2019), s. 101.

16 DAJNĚKO – MUCHIN (2020), s. 5–11.

17 STOV. LENK (1970); KENNEDY (1979), s. 353–368.

18 BRACHER (1982), s. 14–15.

19 Pro nevhodnost využití politologických definic ideologie během analýzy středověkých pramenů více KERNER (1982), s. 2–30.

20 Např. MILLER (1994), s. 289.

21 KERNER (1982), s. 13.

22 GUREVICH (1983), s. 186; GUREVIČ (2014), s. 76.

23 VOVELLE (1985), s. 5–17.

který v něm viděl značný potenciál a otevřené okno plné nových možností pro historiky.²⁴ Kde ale začíná ideologie a končí mentalita? Otázka provází badatele už od Maxe Kernerera,²⁵ ale konkrétní odpověď zatím schází. Podle Arona Gureviče spočívá zásadní rozdíl mezi oběma termíny v tom, že mentalita je mnohem širší pojem než ideologie²⁶ a je neoddělitelnou částí každého člověka žijícího v určité společnosti.²⁷ K složitému rozlišení obou pojmů přispívá i skutečnost, že mentalita i ideologie jsou součástí téhož společenského systému.²⁸ Hlavní odlišností ideologie tak zůstává skutečnost, že a priori předpokládá určité vyjádření a následnou reakci: zatímco mentalita se vztahuje k podvědomějšímu, vágnějšímu a možná rutinnímu pohledu na život a okolní svět, ideologie se týká systémů myšlení formulovaných s větší mírou záměrnosti.²⁹ Obecně můžeme říct, že tato sféra byla vytvořena, aby konsolidovala a mobilizovala společnost v obdobích sociální anomie.³⁰

Genesis ideologie Kyjevské Rusi

Vznik ideologie v prostředí Kyjevské Rusi byl bez pochyb spojen s procesem christianizace,³¹ který započal na konci 10. století za vlády knížete Vladimíra I. Svjatoslaviče. Křesťanství na Rusi, stejně jako v jiných oblastech, od počátku své existence přisuzovalo zvláštní místo knižní kultuře, která sloužila jako jeden z hlavních nástrojů šíření křesťanských myšlenek.³² Obsahové stránce raněruské ideologie, do níž se promítly všechny zásadní momenty historie všech východoslovanských národů,³³ bylo věnováno poměrně velké množství prací, v nichž se fakta proplétala s ideologickými konstrukcemi a aktuálními politickými vlivy.³⁴ V ruské historiografii, která se ideologii Kyjevské Rusi věnuje nejdéle a nejpodrobněji, se během 20. století vytvořila badatelská tradice, spojená nejprve s převládajícím marxistickým přístupem,³⁵ a po rozpadu Sovětského svazu

24 LE GOFF (1974), s. 106–108, 123–125.

25 KERNER (1982), s. 15.

26 GUREVICH (1983), s. 87.

27 GUREVIČ (2014), s. 76.

28 GUREVIČ (2007), s. 246.

29 STEINSLAND (2011), s. 4.

30 MATZ (1992), s. 130–142.

31 Jedním z nejpodstatnějších důsledků přijetí Rusi do byzantské ekumeny bylo postupné pronikání a přejímání byzantské ideologie, kterou ale duchovní s podporou knížat upravovali podle ruských specifik. Dále viz BOČEK (2011), s. 4; BOČEK (2015), s. 362.

32 SMORGUNOVA (1992), s. 155.

33 VODOFF (1992), s. 105.

34 ŠVEC (2007), s. 3.

35 Např. PRONŠTEJN (1989), s. 38; SACHAROV (1990), s. 71–83; LICHÁČOV (1954), s. 76–91. Ani jednoho z uvedených historiků nelze považovat za přesvědčeného marxistu, jejich spojitost s tímto směrem je dána především použitou terminologií o feudální ideologii a třídním boji. K podobnému závěru dochází např. KOMENDOVÁ (2024), s. 96.

s liberálnějšími tendencemi.³⁶ Nehledě na značný počet publikací věnovaných ideologii Kyjevské Rusi, mnoho otázek zůstává nezodpovězených kvůli nedostatku dochovaných písemných i hmotných pramenů, a také díky komplikovanému výzkumu podstaty ideologie.³⁷ Mimo povědomí historiků zůstala např. problematika zformování ideologie. Byl to uměle vyvolaný proces, politická objednávka, která měla potřebným způsobem zmanipulovat společnost? Nebo se jednalo o přirozený jev spojený s rozvojem vzdělanosti a jejím prostřednictvím i s vývojem lidského myšlení? Rozvíjela se ideologie systematicky, nebo bylo vše dílem náhody? Proč a s jakým cílem se formovaly myšlenky, které dnes nazýváme ideologiemi? Pro koho byly určeny a jakými způsoby se dostávaly ke svým recipientům? Byla ideologie jenom jedna, nebo existovalo více variant? V proměnlivosti charakteristik ideologie rezonují i další doposud nevyřešené otázky středověkých ruských dějin. Většinu informací o ideologii historikové čerpají z písemných pramenů, zejména z letopisných svodů. Za jakým účelem však letopisy vznikaly a jak se jejich funkce promítají do ideologie?³⁸ Přijetí těchto ideologických směrnic, ať už byly jakékoliv, ovlivnilo politické i kulturní vazby mezi Rusí a druhými státními celky a odrazilo se také v představách cizinců o Rusi.³⁹

Pokud akceptujeme nejrozšířenější teorii o funkci ruských letopisů a politické angažovanosti jejich tvůrců, položili jsme si v rámci této studie otázku o morálních hodnotách a osobních kvalitách ruských středověkých autorů.⁴⁰ Riskovali by letopisci, obvykle pocházející z řad duchovenstva,⁴¹ své blahočestí, aby podali zkreslený obraz o minulosti a vylíčili události jinak, než se odehrály? Jako představitelé církve si přitom byli zcela jistě vědomi dogmat víry a jasně si uvědomovali, jaké důsledky budou mít jejich činy. Případy, kdy letopisy vznikaly na politickou objednávku knížat či jejich rodinných příslušníků, jsou známy, žádný ale nepochází ze sledovaného období do rozpadu Kyjevské Rusi v roce 1240.⁴² Do mongolského vpádu na Rus byla oblast politiky neverejná a týkala se maximálně několika desítek lidí, kteří by v tom případě psali ideologické texty sami pro sebe. Kromě nákladnosti a diskutabilnosti takového jednání lež a klam odporují křesťanskému učení.⁴³ V Listu Koloským je uvedena následující pasáž: „*Všechno, cokoli*

36 Zejména DANILEVSKIJ (2008), s. 134–152; TOLOČKO (1992), s. 13–150.

37 Polský medievista Andrzej Poppe zdůvodnil složitost výzkumu tím, že je mnohem obtížnější analyzovat ideologii než jakékoliv politické či ekonomické události. Srov. POPPE (1991), s. 3.

38 Neúplnější přehled současných teorií o smyslu ruských letopisů přinesl Timofej Gimón ve zvláštní kapitole své monografie o ruském písemnictví a také ve starší studii. Srov. GUIMON (2021), s. 280–290; GIMON (2021), s. 237–265. Podle Gimóna je většina ruských letopisů výrazně tendenční a jejich autoři byli politiky angažovaní.

39 Apel ke zkoumání počátků ideologie Kyjevské Rusi několikrát připomněl Andrzej Poppe, přestože si byl vědom řady limitujících faktorů, včetně fragmentárně dochovaných písemných pramenů. Srov. POPPE (1991), s. 25; POPPE (1980), s. 349.

40 V rámci studie využíváme místo ruského termínu „*knížnik*“, který nemá odpovídající český ekvivalent, obecnější výraz *autor* a také *letopisec*, byť se jedná o zúžení původního významu.

41 STOLJAROVA – KAŠTANOV (2010), s. 129, 134–139. Pro specifičnost ruského prostředí, v němž bylo politické smýšlení tradičně záležitostí duchovenstva, dále srov. BOČEK (2019), s. 61.

42 POPPE (1997), s. 347.

43 Srov. např. „*Nenávidím klam, hnusí se mi, miluji tvůj Zákon.*“ Ž 119, 163; „*Z tvých ustanovení jsem nabyt ro-*

*mluvíte nebo děláte, činite ve jménu Pána Ježíše a skrze něho děkujte Bohu Otci.*⁴⁴ Obdobný moment obsahuje i První list Korintským: „*Ať tedy jíte či pijete či cokoli jiného děláte, všechno činite k slávě Boží.*“⁴⁵ Dovolili by si letopisci odporovat biblickému textu, který dobře znali? Ačkoliv celkové množství textů Domongolské Rusi není obsáhlé, dochované úryvky ukazují, že tehdejší autoři chápali svůj úkol. Při tvorbě kopie *Pantělejmonova evangelia* z přelomu 12. a 13. století jeden z opisovačů doplnil následující poznámku: „*A kde jsou chyby, [bratři – pozn. aut.], opravte je a vězte, že to není mé přání, ale dílo ďáblovo. Požehnejte mi a neproklínejte mne.*“⁴⁶ Případné omyly či zkreslení skutečnosti tak nevznikly jako důsledek machinací při tvorbě opisu, ale jednalo se o zásah zlých sil a autor by se jich sám při zdravém rozumu a s vírou v srdci nedopustil. Opatrnost při psaní textů a vysoké nároky na kvalitu díla se prolínají prakticky všemi texty od 11. do 13. století, ku příkladu autor *Žití Alexandra Něvského* na začátku svého díla prohlásil: „*Já, hříšník a kající, nepřiliš chytřý, se odvažuji popsat život svatého knížete Alexandra [...] jak pravil král Šalamoun, moudrost nevstoupí do hříšné duše, neboť se objevuje pouze na výšinách [...] Byť jsem prostě myslí, přece začnu psát, s modlitbou ke svaté Bohorodičce a s pomocí svatého knížete Alexandra.*“⁴⁷ Kromě tradiční marginalizace vlastních schopností a ceněné anonymity⁴⁸ tvůrce *Žití* přijal odpovědnost za svou práci a poukázal na to, že ji mohl vytvořit pouze s modlitbou na rtech a s pomocí svatého knížete Alexandra, které garantovaly pravdivost textu. Zároveň se zde objevuje odkaz na verše ze dvou deuterokanonických knih Starého zákona, podle nichž moudrost, která je vždy dána Bohem⁴⁹ [a je potřebná pro napsání hagiografického i letopisného textu – pozn. aut.] nevstoupí do hříšné duše a nebude žít v těle hříšníka.⁵⁰ Autor by v takovém případě nemohl vytvářet text na objednávku a vědomě měnit chod událostí, protože Bůh by odhalil jeho klam a potrestal by ho. Zároveň autor získal moudrost od Boha, který by mu ji nedaroval, pokud by si ji nezasloužil svým příkladným životem a dodržováním učení církevních otců. Obdobná rétorika se objevuje i u Kirilla Turovského ve druhé polovině 12. století: „*Ne ze svého srdce píšu tato slova, v hříšné duši se nemůže zrodit ani dobré, ani užitečné dílo. Pověst, kterou vytvářím, vychází ze svatého evangelia*⁵¹ [...] *prosím vás, bratři, pokud najdete chyby, nehněvejte se, nic jsem nenapsal z vlastní vůle.*“⁵²

zumnosti, proto nenávidím každou stezku klamu.“ Ž 119, 104. Tyto a další biblické citáty jsou uvedeny podle Českého ekumenického překladu.

44 Kol 3, 17.

45 1Kor 10, 31.

46 Citováno podle VOSKRESENSKIJ (1896), s. 46.

47 OCHOTNIKOVA (1997), s. 358.

48 MAJOROV (1979), s. 9–10.

49 Sír 1, 57: „Pramen moudrosti je slovo Boha na výsostech, její stezky, toť věčná příkázání.“

50 Mdr 1, 4: „Moudrost nevede do zlovolné duše, nebude přebývat v těle podrobeném hříchu.“

51 Citováno podle JERJOMIN (1958), s. 346.

52 Ibidem.

Slovo metropolitů Ilariona

Odlišný příklad najdeme ve *Slovu a zákoně a milosti* z poloviny 11. století, které sepsal kyjevský metropolita Ilarion. Zatímco v případě předcházejících textů se o jejich ideologickém charakteru zatím spíše uvažuje, *Slovo o zákoně a milosti* bylo vždy chápáno jako politický traktát,⁵³ sepsaný na základě řeči, kterou pronesl metropolita Ilarion pravděpodobně během vysvěcení chrámu sv. Sofie v Kyjevě⁵⁴ nebo, jak se domnívá Dmitrij Ličačov,⁵⁵ během vysvěcení Blagověščenského chrámu u kyjevských Zlatých vrat. Narozdíl od ruské historiografie, která se analýze tohoto pramene a jeho roli ve formování ideologie věnuje dlouhodobě, v zahraniční literatuře tento pramen v ideologickém kontextu nefiguruje. Polský medievista Andrzej Poppe uvedl, že badatelé mimo Rusko nepovažují *Slovo* za zásadní a důležitý pramen,⁵⁶ ale podrobněji nevysvětlil příčiny této tendence.

Z hlediska ideologie Kyjevské Rusi je důležité, že se *Slovo* a autorský styl metropolitů Ilariona odrazily v dalších textech letopisného charakteru a ovlivnily jejich podobu.⁵⁷ Druhým faktorem, který podtrhuje výjimečnost *Slova*, je fakt, že se v jeho textu objevují teorie a ideje, které přetrvávají v ruském povědomí dodnes: koncept Rusi jakožto Nového Jeruzaléma a myšlenka o vyvolenosti ruského národa. Kromě toho, narozdíl od letopisných svodů, u nichž nevíme přesně, pro koho byly určeny, Ilarion definoval adresáta svého poslání: „*Nepíšeme nevědoucím, ale těm, kteří se nasytili sladkostí knih, ne těm, kdož jsou nepřáteli Boha, ale skutečným Božím synům, ne cizincům, ale následníkům království nebeského.*“⁵⁸ Cílenou skupinou tedy byla pouze velmi úzká skupina lidí [což znovu zdůrazňuje neveřejnou povahu politiky v Kyjevské Rusi – pozn. aut.], která vyznávala křesťanství a zároveň byla gramotná.⁵⁹ Jednalo se o několik představitelů duchovní a světské moci, společenskou elitu, která mohla pochopit všechny Ilarionovy aluze na Bibli.

Jak ale hodnotit Ilarionovu ideologii? Rozumět jí mohla jen vzdělaná a vlivná společenská elita, která, pokud přijmeme frekventovanou teorii o vlivu politiky na podobu psaných textů, si ji jako jediná mohla objednat. Vznikala ideologie pro tu samou skupinu lidí, která si ji vyžádala, jestliže ji nikdo jiný neuměl přečíst? Bylo potom potřeba, aby vůbec vznikala? Komplikovanost a nelogičnost celé situace historikové obvykle vysvětlují přílišnou složitostí a hloubinou myšlenek, obsažených ve *Slovu* a druhých pramenech, které byly příliš komplexní na to, aby je mohli zformulovat objednavatelé z řad světské

53 Pro jasně politický podtext *Slova o zákoně a milosti* srov. ZOLOTUCHINA (1985), s. 10; KOREŇEVSKIJ (2017), s. 124.

54 UŽANKOV (1994), s. 75–106.

55 LICAČOV (1947), s. 68–69.

56 POPPE (1987), s. 295–296.

57 ROZOV (1989), s. 89–93.

58 MOLDOVAN (1997), s. 28.

59 Růst gramotnosti a povědomí o knižní kultuře v polovině 11. století dokládá i anonymní pramen *Slovo jednoho starce o čtení knih*, v němž autor vyzývá své bratry, aby četli knihy, „*neboť čtení je užitečné pro každého křesťana.*“ Viz KOLESOV (1999), s. 406. Podněcování ke čtení knih bylo v některých případech prosazováno i násilně, pro nucené odvádění mladých mužů z urozených rodin, kteří „*se měli učit knižnímu umění*“ dále srov. BOČEK (2011), s. 4.

moci.⁶⁰ K čemu tedy *Slovo* a další ideologické prameny sloužily? Domníváme se, že se jednalo o písemně zachycený vzorec, jak v určitých situacích reagovat a zároveň mobilizovat obyvatelstvo. Typickým příkladem takového vzorce chování jsou zázraky divotvorných ikon. Během obležení Novgorodu v roce 1170 vojsky knížete Mstislava, syna Andreje Bogoljubského, se místní obyvatelé obrátili k ikoně Bohorodičky s prosbou o pomoc. Zázračná ikona město zachránila,⁶¹ o čemž se zmiňují nejen novgorodské letopisy, které vznikly jako první,⁶² ale také hagiografické a literární texty,⁶³ a ještě později vytvořené ikonopisné syžety.⁶⁴ V roce 1355 byl také vysvěcen chrám na počest této události, ve kterém byla zázračná ikona umístěna.⁶⁵ Koncept obrátit se v případě ohrožení cizími vojsky k divotvornému obrazu velmi brzy zakořenil v jednání novgorodských obyvatel. K Znamenské ikoně se Novgorodané obraceli během každého konfliktu s Moskvou nebo Tverem i ve 14. a 15. století. Pokaždé tak docházelo k aktualizaci příběhu, jenž podtrhoval nezávislost a vyvolenost Novgorodu mezi ruskými městy, a zároveň vznikaly nové znamenské narativy.

Poučení ruských knížat: didaktická funkce

Kromě výše zmíněné výchovné funkce ruských letopisů a církevních textů, které ukazovaly lidem, jak s pomocí modlitby ochránit sebe a své blízké před hněvem Božím,⁶⁶ autoři vzdělávali a vychovávali podle biblické tradice⁶⁷ i samotná ruská knížata. Ačkoliv církev chápala osobu panovníka jako zástupce Boha na zemi a světského vikáře Krista, který měl být podobný Bohu (*vice dei*), stále byl pouze člověkem (*memento quod es homo*).⁶⁸ Pro představitele církve na Rusi bylo vzdělávání světské elity přirozeným a tradičním pořádkem, podtrhujícím privilegia duchovenstva: „Sklání světští velmožové své hlavy před mnichy, jako před služebníky Boha a vzdávají jim velkou čest.“⁶⁹ Vzájemné vztahy mezi knížetem a představitelem církve nejlépe vystihuje dialog mezi svatým Feodosijem Pečerským a knížetem Svjatoslavem Jaroslavičem, který se odehrál několik dní poté, co se kníže na Feodosije rozhněval. Poté, co se opětovně setkali, Feodosij řekl knížeti: „Co zmůže, dobrý panovníku, náš hněv proti tvé moci? My však máme kárat a poučovat vás o spáse duše.

60 DANILEVSKIJ (1995), s. 145–159; UŽANKOV (2005), s. 251–281.

61 Pro historii Znamenské ikony srov. KRIZA (2022), s. 211; PODVALNOV (2022), s. 120–124.

62 NASONOV (1950), s. 33, 221.

63 LOSEVA (2009), s. 328–334.

64 Ikona „*Bitva Novgorodanů se Suzdalany*“ datovaná do poloviny 15. až počátku 16. století. Viz KONDAKOV (1933), s. 131.

65 Původní chrám Znamení přesvaté Bohorodičky se nedochoval. V 17. století byl středověký chrám kompletně rozebrán a na jeho místě byl postaven nový, dodnes stojící Znamenský chrám. Viz JANIN (2004), s. 355–357.

66 KOSTOMAROV (1995), s. 311.

67 Ž 119, 46: „*O tvých svědectvích před králi budu mluvit a nebudu zahanben.*“

68 BACON (1908), s. 90.

69 KOLESOV – PONYRKO (1997), s. 180.

*A vy nás máte vyslechnout.*⁷⁰ Mniši a duchovní měli panovníka vést na cestě ke království nebeskému a vladař si měl minimálně vyslechnout jejich rady.

Knížecí moc, před kterou se skláněl i Feodosij Pečerský, byla panovníkovi udělena Bohem, kníže měl sloužit především Bohu a měl naplňovat jeho cíle na zemi. Jak uvedl autor *Života Alexandra Něvského*: „Já [Bůh – pozn. aut.] vybírám knížata, jelikož jsou svatá, a sám je vedu. Bez Boží vůle nemohou vládnout.“⁷¹ Analogický koncept se vyskytuje např. v *Ipatjevském letopisu*, jehož autor poznamenal: „Vladaře jmenuje Bůh a nikdo se proto nemůže pokoušet svrhnout jeho moc.“⁷² V případě, že by se někdo přeci jen pokusil knížete sesadit a uzmout jeho moc, jeho jednání by bylo velmi negativně vylíčeno pozdějšími letopisci.⁷³ Sakralizace knížecí moci,⁷⁴ vyplývající z uvedených úryvků, se stala v následujícím století jedním z klíčových témat pro Daniela Zatočnicka.⁷⁵ Moc knížete byla sice darem shůry a sám panovník byl připodobňován k zástupci Boha na zemi, to ale neznamenalo, že by si mohl dovolit cokoliv a zůstal by nepotrestán. Jeho moc byla limitována a určována Bohem. Sbírka aforismů *Včela*,⁷⁶ která byla přeložena do církevní slovanštiny na konci 12. století, parafrázuje řeckého autora tragédií Agatona: „Kníže by si měl pamatovat tři věci: Za prvé – musí vládnout jako člověk. Za druhé – moc získal od Hospodina. Za třetí – jeho vláda a moc mají své hranice [určené smrtí – pozn. aut.].“⁷⁷ Vládnout v souladu s Bohem knížeti pomáhali jeho duchovní rádci, kteří na sebe brali odpovědnost za jeho činy od okamžiku, kdy jej uvedli na knížecí stolec. Intronizace knížat na Rusi představovala především náboženský rituál, kdy spolu s korunou a požehnáním z rukou kněží kníže přijal jejich ochranu a vedení.⁷⁸ Dohled nad knížetem a jeho výchova dávala představitelům církve právo hodnotit a případně kritizovat jeho činy, pokud přestaly odpovídat ideálu křesťanského panovníka.⁷⁹ Největšího přídělu kritiky se dostalo účastníkům knížecích bojů o moc během 11. až 13. století, v poslední třetině 12. století se autor *Slova o knížatech* vyjádřil o těch, kteří se nechťeli smířit s nástupnickým řádem následovně: „Slyšte, knížata,

70 TĚRA (2015), s. 127.

71 OCHOTNIKOVA (1997), s. 358.

72 ŠACHMATOV (1908), s. 127.

73 Jedním z nejnázornějších příkladů je kritika novgorodského letopisce, kterou počastoval rjazaňského knížete Gleba Vladimiroviče. Gleb pozval v roce 1217 několik svých příbuzných na knížecí sjezd do města Isady, aby oficiálně ukončil sváry o nástupnictví v Rjazaňském knížectví. Sjezd skončil tragicky, na příkaz Gleba Vladimiroviče a jeho bratra Konstantina bylo zákeřně zabito šest knížat, včetně jejich vlastního bratra Izjaslava. Letopisec se o Glebovi vyjádřil následovně: „*Nepokoušej, nehodný, Boží prozřetelnost, nesahej na knížecí moc, kterou dává ten nejvyšší tomu, komu chce.*“ Viz NASONOV (1950), s. 58.

74 Součástí výchovné funkce bylo také hodnocení jednotlivých knížat a jejich vlády. Do pozitivní či naopak negativní charakteristiky daného panovníka se promítalo zejména to, nakolik si cenil rad mnichů a poslouchal je. Blíže PUZANOV (2011), s. 135.

75 LICHÁČOV (1951), s. 214.

76 Autorem originálního textu byl řecký mnich Antonij, zvaný *Včela*.

77 KOLESOV (1997), s. 422.

78 Otázka charakteru a průběhu knížecích intronizací na Rusi je předmětem zkoumání řady publikací, které analyzují jednotlivé segmenty obřadu. Z posledních publikací k tématu ideologie a nástupu na trůn blíže viz ARRIGNON (1998), s. 9–18; BARTNICKI (2013), s. 73–85; VINOGRADOV (2022), s. 5–16; RYČKA (2007), s. 118–127.

79 „Zneužití moci je možné zastavit pouze náboženstvím, anebo morálkou.“ TINGSTEN (1939), s. 81.

*co se bouříte proti vládě svých starších bratrů a sbíráte proti nim vojsko. Bojte se Boha až nadejde Poslední soud.*⁸⁰

Závěr

Z uvedených pramenů a zkoumané historiografie vyplývá, že se ideologie v Kyjevské Rusi začala rozvíjet synchronně s počátkem christianizace na konci 10. století. Už v nejstarších dochovaných písemných i vizuálních pramenech se objevují konkrétní ideologémy, které provázejí ruské autory během celého středověku. Za vlády Jaroslava Moudrého se ideologie začíná rozvíjet všemi dostupnými způsoby, aby prostřednictvím rozmanitých kanálů oslovila co nejširší část společnosti. Kromě letopisů a dalších textů, kterým se primárně věnovala tato práce, se za Jaroslava Moudrého vytvářejí další knížecí symboly ve formě pečeti a mincí, objevuje se rovněž ikonografický materiál a nástěnné výmalby, které dokázaly oslovit i tu část populace, která byla negramotná.⁸¹ Výtvarné umění a monumentální architektura vyložily koncepty o vyvolenosti národa, v jehož čele stojí Bohem vybraný panovník i těm, kteří nerozuměli psanému textu. Zároveň se všechny klíčové myšlenky rozšiřovaly i ústním podáním, které je sice téměř nemožné doložit prameny, nicméně můžeme předpokládat, že k němu docházelo.

Vznik a vývoj ideologie v Kyjevské Rusi nelze navzdory zažitému výkladu primárně spojovat s politickými zásahy a vměšováním knížat. Ideologémy byly propojeny s křesťanskými ideály, jež určovaly zákonitosti vztahů mezi církevní a světskou mocí. Zároveň je třeba se při bádání v oblasti středověké ideologie zcela oprostit od moderního výkladu a chápání tohoto pojmu. V současnosti se ideologie skloňuje především v souvislosti s politickou sférou, kterou na rozdíl od středověku ovlivňuje velký počet osob a s následným zneužitím těchto myšlenek v propagandě. S velkou opatrností je třeba přistupovat také k termínu ideologie, jenž v minulosti znamenal něco zcela jiného než v moderním pojetí. Ideologie představovala samostatnou část staroruské ideosféry, ale také učebnici morálních hodnot a zásad, která konsolidovala lidi a fungovala jako model lidského jednání v určitých situacích, zejména v době ohrožení.

Bibliografie

Vydané prameny

- KOLESOV, Vladimír Viktorovič (1997): *Pčela*, in: Dmitrij Sergejevič LICAČOV et al. (edd.): *Biblioteka literatury Drevněj Rusi*. Díl 5. XIII věk, Sankt-Petěrburg, s. 414–447.
- KOLESOV, Vladimír Viktorovič (1999): *Slovo někojeho kalugera o čtení knih*, in: Dmitrij Sergejevič LICAČOV et al. (edd.): *Biblioteka literatury Drevněj Rusi*. Díl 2. XI–XII věka, Sankt-Petěrburg, s. 406–479.

80 ROŽDĚSTVENSKAJA – JERJOMIN (1997), s. 226.

81 DARKEVIČ (1972), s. 14.

- KOLESOV, Vladimir Viktorovič – PONYRKO, Natalja Vladimirovna (1997): *Slova i poučeníja Kirilla Turovského*, in: Dmitrij Sergejevič LICHÁČOV et al. (edd.): *Biblioteka literatury Drevněj Rusi*. Díl 4. XII věk, Sankt-Petěrburg, s. 142–205.
- MOLDOVAN, Aleksandr Michajlovič (1997): *Slovo o zakoně i blagodati mitropolita Ilariona*, in: Dmitrij Sergejevič LICHÁČOV et al. (edd.): *Biblioteka literatury Drevněj Rusi*. Díl 1. XI–XII věka, Sankt-Petěrburg, s. 26–61.
- NASONOV, Arsenij Nikolajevič (1950): *Novgorodskaja I letopis' staršego i mladšego izvodov*, Moskva – Leningrad.
- OCHOTNIKOVA, Valentina Iljinična (1997): *Žitije Aleksandra Něvského*, in: Dmitrij Sergejevič LICHÁČOV et al. (edd.): *Biblioteka literatury Drevněj Rusi*. Díl 5. XIII věk, Sankt-Petěrburg, s. 358–371.
- PLOM, Henri (1868): *Napoléon I. Correspondance. Publiée par ordre de l'empereur Napoléon III. Díl 24.*, Paris.
- ROŽDĚSTVENSKAJA, Taťjana Vsevolodovna – JERJOMIN, Igor Petrovič (1997): *Slovo o kňjazjach*, in: Dmitrij Sergejevič LICHÁČOV et al. (edd.): *Biblioteka literatury Drevněj Rusi*. Díl 4. XII věk, Sankt-Petěrburg, s. 226–229.
- ŠACHMATOV, Aleksej Aleksandrovič (1908): *Polnoje sobranije russkich letopisej. Díl 2. Ipatjevskaja letopis*, Sankt-Petěrburg.
- TĚRA, Michal (2015): *Život našeho ctihodného otce Feodosije, igumena Pečerského kláštera*, in: Michail TĚRA (ed.): *Svatí a hříšníci. Staroruská literatura 11.–12. století, Červený Kostelec*, s. 79–134.

Literatura

- ARRIGNON, Jean-Pierre (1998): *Le trône du prince russe Vladimir (978–1015) idéologie ou réalité?*, in: Angeliki E. LAIOU (ed.): *ΕΥΨΥΧΙΑ. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*. Díl 1., Paris, s. 9–18.
- BACON, Francis (1908): *Essays of Francis Bacon*, New York – Chicago – Boston.
- BARTNICKI, Mariusz (2013): *Ceremonial powoływania władców na Rusi w XII wieku na przykładzie intronizacji książąt Igora Światosławowicza i Izjasława Mściśławowicza w 1146 roku*, in: *Res Historica* 36, s. 73–85.
- BOČEK, Pavel (2011): *Rus na cestě k ruskému pravoslaví*, in: *Studia historica Brunensia* 1, s. 3–9.
- BOČEK, Pavel (2015): *Pravoslavný gosudar vsí Rusi, Sofie Paleologovna a byzantské dědictví*, in: *Studia historica Brunensia* 1, s. 361–371.
- BOČEK, Pavel (2019): *Josif Volockij – ideolog pravoslavné Rusi*, in: Pavel BOČEK et al. (edd.): *Moskva – Třetí Řím. Od ideje k symbolu*, Praha, s. 61–69.
- BRACHER, Karl Dietrich (1982): *Zeit der Ideologien. Eine Geschichte politischen Denkens im 20. Jahrhundert*, Stuttgart.
- DAJNĚKO, Ilja Vladislavovič – MUCHIN, Maksim Andrejevič (2020): *Těrmin «ideologija» i jeho upotreblenije: istorija i sovremennost'*, in: *Vestnik nauki i tvorčestva* 9, s. 5–11.
- DANILEVSKIJ, Igor Nikolajevič (1995): *«Dobru i zlu vnimaja ravnodušno...»? (Nravstvennye imperativy drevněrusskogo letopisca)*, in: *Al'fa i Omega* 3, s. 145–159.
- DANILEVSKIJ, Igor Nikolajevič (1998): *Drevnjaja Rus' glazami sovremennikov i potomkov. IX–XII vv.: kurs lekcij*, Moskva.
- DANILEVSKIJ, Igor Nikolajevič (2008): *Zaroždenije gosudarstvennoj ideologii v Drevněj Rusi*, in: Igor

- Nikolajevič DANILEVSKIJ – Jelena Aleksandrovna MĚLNÍKOVA (edd.): Jaroslav Mudryj i jeho epocha, Moskva, s. 134–152.
- DARKEVIČ, Vladislav Petrovič (1972): *Putjami sredněvěkovych mastěrov*, Moskva.
- FILJUŠKIN, Alexandr Iljič (2000): «Postmodernistskij vyzov» i jeho vlijanije na sovremennuju teoriju istoričeskoj nauki, in: *Topos* 3, s. 67–78.
- GIMON, Timofej Valentinovič (2021): *Dlja čego pisalis' russkije letopisi? (vtoraja versija)*, in: Elektronnyj naučno-obrazovatel'nyj žurnal «Istorija» 5, s. 237–265.
- GUIMON, Timofey (2021): *The Functions of the Annals in Early Rus*, in: Timofey GUIMON (ed.): *Historical Writing of Early Rus (c. 1000–c. 1400) in a Comparative Perspective*, Leiden – Boston, s. 280–290.
- GUREVIČ, Aron Jakovlevič (2007): *Izbrannye trudy. Sredněvěkovyj mir*, Sankt-Petěrburg.
- GUREVIČ, Aron Jakovlevič (2014): *Istoričeskij sintěz i Škola «Annalov»*, Moskva – Sankt-Petěrburg.
- GUREVICH, Aron (1983): *Medieval Culture and Mentality according to the New French Historiography*, in: *European Journal of Sociology* 24, s. 167–195.
- HAVLÍČEK BOROVSKÝ, Karel – NOVOTNÝ, Jan (1991): *Křest svatěho Vladimíra: legenda z historie ruské*, Brno.
- JANIN, Valentin Lavrentěvič (2004): *Sredněvěkovyj Novgorod*, Moskva.
- JERJOMIN, Igor Petrovič (1958): *Litěraturnoje nasledije Kirilla Turovskogo*, in: *Trudy otděla drevněrusskoj literatury* 15, s. 342–367.
- KENNEDY, Emmet (1979): «Ideology» from Destutt De Tracy to Marx, in: *Journal of the History of Ideas* 3, s. 353–368.
- KERNER, Max (1982): *Zum Ideologieproblem im Mittelalter*, in: Max KERNER (Hg.): *Ideologie und Herrschaft im Mittelalter*, Darmstadt, s. 1–30.
- KOMENDOVÁ, Jitka (2024): *Marxism and the Cultural History of Medieval Rus': The Concept of a Russian Pre-Renaissance*, in: Martin NODL – Piotr WĘCOWSKI – Dušan ZUPKA (edd.): *Marxism and Medieval Studies. Marxist Historiography in East Central Europe*, Leiden – Boston, s. 87–100.
- KONDAKOV, Nikodim Pavlovič (1933): *Russkaja ikona. Díl 3.*, Praha.
- KORENĚVSKIJ, Andrej Vitaljevič (2017): *Političeskaja mysl' Vizantii i Rusi*, in: Sergej Petrovič POCELUJEV (ed.): *Istorija političeskich učeníj*, Rostov na Donu – Taganrog, s. 106–144.
- KOSTOMAROV, Nikolaj Ivanovič (1995): *Zemskie sobory. Istoričeskije monografii i issledovanija*, Moskva.
- KRIZA, Agnes (2022): *Depicting Orthodoxy in the Russian Middle Ages. The Novgorod Icon of Sophia, the Divine Wisdom*, Oxford.
- KROTOV, Arťjom Aleksandrovič (2019): *Napoleon i filosofskaja škola «iděologov»*, in: *Filosofskije nauki* 9, s. 88–104.
- LE GOFF, Jacques (1974): *Les mentalités: une histoire ambiguë*, in: Jacques LE GOFF – Pierre NORA (edd.): *Faire de l'histoire. Vol. 3*, Paris, s. 106–125.
- LENK, Kurt (Hg.) (1970): *Ideologie: Ideologiekritik und Wissenssoziologie*, Neuwied – Berlin.
- LICHAČOV, Dmitrij Sergejevič (1947): *Russkije letopisi i ich kul'turno-istoričeskoje značenie*, Moskva – Leningrad.
- LICHAČOV, Dmitrij Sergejevič (1951): *Litěratūra XI–XIII vv.*, in: Nikolaj Nikolajevič VORONIN – Michail Konstantinovič KARGER (edd.): *Istorija kul'tury Drevněj Rusi. Díl 2. Domongol'skij period. Část 2.*, Moskva – Leningrad, s. 163–215.
- LICHAČOV, Dmitrij Sergejevič (1954): *Někotorye voprosy iděologii feodalov v litěratūre XI–XIII vekov*, in: *Trudy Otděla drevněrusskoj literatury* 10, s. 76–91.
- LICHAČOV, Dmitrij Sergejevič (1963): *Sistěma litěraturnych žanrov Drevněj Rusi*, in: Vladimir Vladi-

- mirovič VINOGRADOV (ed.): Slavjanskije literatury. Doklady sovětskoj delegacii. V meždunarodnyj sjezd slavistov, Moskva, s. 47–70.
- LICHAČOV, Dmitrij Sergejevič (2001): *Těkstologija (na matěriale russkoj literatury X–XVII věkov)*, Sankt-Petěrburg.
- LOSEVA, Olga Vladimirovna (2009): *Žitija russkich svjatyh v sostave drevněrusskich Prologov XII – pervoj treti XV veku*, Moskva.
- LUBSKIJ, Anatolij Vladimirovič (2005): *Al'ternativnye modeli istoričeskogo issledovanija*, Moskva.
- LUKIN, Pavel Vladimirovič (2009): *Nužno li nam novatorstvo? (ob otvėtě T. L. Vilkul)*, in: *Scrinium* 5, s. 495–511.
- MAJOROV, Gennadij Georgijevič (1979): *Formirovanije sredněvekovoj filosofii*, Moskva.
- MATZ, William (1992): *Iděologija kak dėtěrminanta politiki v epochu moděrna*, in: *Polis. Političeskije issledovanija* 1–2, s. 130–142.
- MILLER, David B. (1994): *Creating Legitimacy: Ritual, Ideology, and Power in Sixteenth-Century Russia*, in: *Russian History* 3, s. 289–315.
- OJEA, Gonzalo Puente (1984): *Ideología e historia. La formación del Cristianismo como fenómeno ideológico*, Madrid.
- PODVALNOV, Jevgenij Dmitrijevič (2022): *Ustnaja legenda o čudě ikony Bogomatěr' Znamenije pri osadě Novgoroda 1170 g.: problemy genězisa i soděržanija*, in: Vasilij Anatoljevič SABLIN (ed.): *Vorotynskije čtěníja. Sredněvekovaja Rossija: vojennyj i duchovnyj podvig predkov, Vologda*, s. 120–124.
- POPPE, Andrzej (1980): *Das Reich der Ruš im 10. und 11. Jahrhundert: Wandel der Ideenwelt*, in: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Neue Folge* 3, s. 334–354.
- POPPE, Andrzej (1987): *How the Conversion of Rus' Was Understood in the Eleventh Century*, in: *Harvard Ukrainian Studies* 3–4, s. 287–302.
- POPPE, Andrzej (1991): *Christianity and Ideological Change in Kievan Rus'. The first Hundred Years*, in: *Canadian-American Slavic Studies* 4, s. 3–26.
- POPPE, Andrzej (1997): *The Christianization and Ecclesiastical Structure of Kyivan Rus' to 1300*, in: *Harvard Ukrainian Studies* 3–4, s. 311–392.
- PRONŠTEJN, Aleksandr Pavlovič (1989): *Istočnikoveděnije v Rossii: Epocha feodalizma*, Rostov na Donu.
- PUZANOV, Viktor Vladimirovič (2011): *Sociokul'turnyj obraz knjazja v drevněrusskoj literatüre XI – načala XII veka*, in: *Trudy Istoričeskogo fakul'těta Sankt-Petěrburgskogo universitěta* 6, s. 128–152.
- ROZOV, Nikolaj Nikolajevič (1989): *Ilarion i pervyje russkije letopisi*, in: Pavel Gennad'jevič GORELOV – Vadim Valerianovič KOŽINOV (edd.): *Al'manach bibliofila. Vypusk 26.: Tysjačeleťije russkoj pis'mennoj kul'tury (988–1988)*, Moskva, s. 89–93.
- RYČKA, Volodymyr Mychajlovych (2007): *«Vladymyr' na stole» (obryad intronizaciji v Kyjivs'kij Rusi)*, in: *Ruthenica* 6, s. 118–127.
- SABATÉ, Flocel (2019): *Ideology in the Middle Ages*, in: Flocel SABATÉ (ed.): *Ideology in the Middle Ages. Approaches from Southwestern Europe*. Leeds, s. 1–38.
- SACHAROV, Andrej Nikolajevič (1990): *Političeskoje nasledije Rima v iděologii Drevněj Rusi*, in: *Istorija SSSR* 3, s. 71–83.
- SMORGUNOVA, Elena (1992): *The Role of the Book in the Christianization of Rus'*, in: Yves HAMANT (ed.): *The Christianization of Ancient Russia. A Millennium: 988–1988*, Paris, s. 155–160.
- STEINSLAND, Gro (2011): *Introduction. Ideology and Power in the Viking and Middle Ages: Scandinavia*,

- Iceland, Ireland, Orkney and the Faeroes*, in: Gro STEINSLAND et al. (edd.): *Ideology and Power in the Viking and Middle Ages. Scandinavia, Iceland, Ireland, Orkney and the Faeroes*, Leiden – Boston, s. 1–14.
- STOLJAROVA, Ljubov Viktorovna – KAŠTANOV, Sergej Michajlovič (2010): *Kniga v Drevněj Rusi (XI–XVI věkov)*, Moskva.
- STOURAITIS, Yannis – HALDON, John (2022): *Introduction: The Ideology of Identities and the Identity of Ideologies*, in: Yannis STOURAITIS (ed.): *Identities and Ideologies in the Medieval East Roman World*, Edinburgh, s. 1–18.
- ŠVEC, Jiří (2007): *Pohled současné ukrajinské historiografie na etnické procesy v Kyjevské Rusi*. Bakalářská práce. Filozofická fakulta Masarykovy univerzity Brno, Brno.
- TINGSTEN, Herbert (1939): *De konservativa ideerna*, Stockholm.
- TOLOČKO, Oleksyj Petrovyč (1992): *Knjaz' v Drevněj Rusi: vlast', sobstvennost', ideologija*, Kyjiv.
- UŽANKOV, Aleksandr Nikolajevič (1994): *Kogda i gde bylo pročítano Ilarionom «Slovo o zakoně i blagodatí»*, in: *Germeněvtika drevněrusskoj literatury* 7, s. 75–106.
- UŽANKOV, Aleksandr Nikolajevič (2005): *Vosprijatije tvorčestva i pisatel'skogo truda v Drevněj Rusi*, in: *Baltijskij filologičeskij kur'jer* 5, s. 251–281.
- VINOGRADOV, Andrej Jurjevič (2022): *Religioznyj aspekt ceremonii vohnjaženija v domongol'skoj Rusi*, in: *Drevnjaja Rus'*. Voprosy medijevistiki 2, s. 5–16.
- VODOFF, Vladimir: *The Conversion of Rus': a Subject of International Historical Research*, in: Yves HAMANT (ed.): *The Christianization of Ancient Russia. A Millennium: 988–1988*, Paris, s. 105–114.
- VOSKRESENSKIJ, Grigorij Aleksandrovič (1896): *Charakterističeskije čerty četyrech redakcij slavjanskogo perevoda Jevangelija ot Marka po sto dvadcati rukopisjam Jevangelija XI–XVI vv*, Moskva.
- VOVELLE, Michel (1985): *Idéologies et mentalities*, Paris.
- ZOLOTUCHINA, Natalja Michajlovna (1985): *Razvitije russkoj sredněvekovoj politiko-pravovoj mysli*, Moskva.
- ŽURAVLEV, Vadim Viktorovič (2020): *Reněssans ideologii: razmyšlenija na poljach vserossijskogo simpoziuma*, in: *Novoje prošloje* 2, s. 304–313.

Toto dílo lze užit v souladu s licenčními podmínkami Creative Commons BY-NC-ND 4.0 International (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode>). Uvedené se nevztahuje na díla či prvky (např. obrázovou či fotografickou dokumentaci), které jsou v díle užity na základě smluvní licence nebo výjimky či omezení příslušných práv.